

Δημήτρης Φιλιππίδης

Το πρόσωπο και το είδωλο. Η αριστερή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα

Όποιος αναλογιστεί τις ασυνήθιστες αλλαγές του παγκόσμιου χάρτη που συμβαίνουν μπροστά στα μάτια μας αυτή την εποχή, ίσως εκτιμήσει ότι ανάλογό τους στον κόσμο της «διανόησης» (πώς αλλιώς να ονομάσουμε τη δύσμοιρη υπερδομή;) είναι ο λόγος για τη χρεοκοπία των ιδεολογιών. Το δεύτερο (το ιδεολογικό) συνοδεύει το πρώτο (το πολιτικό), αλλά, τουλάχιστον σε αυτή την περίπτωση, είναι φτωχό υποκατάστατο της πραγματικότητας.

Τέτοιες όμως μεταστροφές της σκέψης, για να εξυπηρετηθούν τρέχοντα θέματα της μόδας, προκαλούν υποψίες ως προς την υπόσταση ή και τη νομιμότητά τους. Στόχος μας είναι να διερευνήσουμε το θέμα σε ένα αυστηρά περιορισμένο πεδίο: αποκλειστικά μέσα από τις *αρχιτεκτονικές ιδεολογίες* που διατρέχουν το σώμα της ελληνικής αρχιτεκτονικής, ελπίζοντας έτσι να οδηγηθούμε σε μια μερική, και μόνο, απάντηση. Για να πλησιάσουμε μάλιστα περισσότερο τον πυρήνα του προβλήματος, δεν θα ασχοληθούμε με τις «ερμητικές» ιδεολογίες της αρχιτεκτονικής θεωρίας που αναπαράγονται σε διεθνές επίπεδο αλλά με τις «εξωστρεφείς», δηλαδή αυτές που συνάπτουν το αρχιτεκτόνημα με το συγκεκριμένο κοινωνικό γίνεσθαι. Στην περίπτωση μας - με την ελληνική κοινωνία και μόνο. Από όλες τις δυνατές κατευθύνσεις, επιλέγεται ως σημείο αναφοράς η πορεία της αριστερής αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα.

Στην τέχνη (η αρχιτεκτονική ανήκει και εδώ) μιλάμε για «στρατευμένη» τέχνη - αλλά αυτό δεν συνηθίζεται για την αρχιτεκτονική. Γιατί άραγε; Μήπως επειδή δεν είναι αρκετά «προγραμματική» ή «παραστατική», δηλαδή δεν αναπαριστά κάτι συγκεκριμένο, όπως ας πούμε το διάσημο περιστέρι του Πικάσο; Και όμως η διαπιστωμένη, στη θεωρία και στην πράξη, ικανότητα της αρχιτεκτονικής να είναι «ομιλούσα» (*parlante*), δηλαδή να είναι σε θέση να περνά μηνύματα -σε ποιον και πώς, είναι μια άλλη υπόθεση- γνωρίζει, ύστερα από μια μεγάλη έκλειψη, στις μέρες μας ιδιαίτερη άνθηση. Τότε, τι της λείπει, ώστε να μπορεί ανοιχτά να διεκδικήσει το διακριτικό «αριστερή»;

Το πρόβλημα δεν τίθεται για πρώτη φορά. Στο άμεσο παρελθόν συζητήθηκε σε έκταση το αν πράγματι υπήρξε φασιστική αρχιτεκτονική, ειδικά για το μεσοπόλεμο, χωρίς όμως να «αποδειχτεί» η ύπαρξή της. Βρέθηκε, με κάποιο φανερό δισταγμό πως, αν κάποτε τα φασιστικά καθεστώτα χρησιμοποίησαν είτε τον κλασικισμό (Γερμανία) είτε, πιο πονηρά, το μοντερνισμό (Ιταλία) για να εξυπη-

ρετήσουν τις ανάγκες τους, αυτό δε σημαίνει ότι όποιος χρησιμοποιεί την ίδια «γλώσσα» σήμερα κάνει υποχρεωτικά φασιστική αρχιτεκτονική. Αν με αυτό τον τρόπο πήραν ορισμένοι σύγχρονοι άφεση αμαρτιών, όπως ο «νεο-ρασιοναλιστής» Aldo Rossi ή ο «νεο-μαρξιστής» Robert Krier, η συζήτηση εκφυλίστηκε χωρίς να καταλήξει κάπου.

Κατά παράδοξο τρόπο, δεν έγινε πουθενά -από όσο μπορώ να ξέρω- η ανάλογη σε έκταση συζήτηση, τότε ή αργότερα και στη διεθνή «αγορά», για το αν υπάρχει *αριστερή* αρχιτεκτονική.¹ Να θεωρήθηκε άραγε δεδομένο -και γιατί όχι- πως ό,τι ισχύει για τη φασιστική, σιωπηρά ισχύει και για την αριστερή αρχιτεκτονική; Δηλαδή, ότι ένα αριστερό καθεστώς παράγει αριστερή αρχιτεκτονική εξ ορισμού; ('Αθελα εδώ μου έρχονται στο νου τα εθνικά μανσωλεία στις πιο διαφορετικές χώρες: του Ατατούρκ στην Αγκυρα, του Λένιν στη Μόσχα, του Χο-Τσιν-Μινχ στο Χανόι...). Και τι άραγε να συμπεράνουμε για τον αριστερό αρχιτέκτονα, αυτή την κυτταρική μονάδα παραγωγής την οργανωμένη σε ατομικό ή ομαδικό επίπεδο, που δουλεύει μέσα σε μια από τις σύγχρονες «δημοκρατίες», με τις απαραίτητες αποκλίσεις της, τότε προς τα δεξιά και τότε προς τα αριστερά; Θα αποφύγω να ορίσω εξ αρχής τι είναι «αριστερός αρχιτέκτονας», ειδικά στην Ελλάδα, μιας και είναι γνωστό πως εκεί μιλάμε για μια τεχνητά διογκωμένη ομάδα που μπορεί να χωρέσει πολλές αποχρώσεις (άρα και τίποτα). Αυτό δε με απαλλάσσει βέβαια από το σχετικό καθήκον· μου αφήνει μόνο κάποια περιθώρια κίνησης πριν καταλήξω έμμεσα σε συμπεράσματα στο τέλος.

Μια πρώτη δυσκολία είναι η οριοθέτηση της αριστερής αρχιτεκτονικής με τους συμβατικούς όρους της ανάλυσης οποιουδήποτε αρχιτεκτονικού έργου, όπως έχει παγιωθεί σε κείμενα θεωρητικών της ιστορίας της τέχνης. Σύμφωνα με την καθιερωμένη διάκριση που γίνεται, θα έπρεπε τότε να αναζητηθεί χωριστά η ιδιαιτερότητα της *μορφής* και η ιδιαιτερότητα του *περιεχομένου* της αριστερής αρχιτεκτονικής. Αν αντίστοιχα στη φασιστική, όπως είπαμε, χρησιμοποιήθηκαν μορφές δανεισμένες από την κλασικιστική παράδοση, όπως τα μεγαλομανή οράματα του Albert Speer για τη Νυρεμβέργη, και μορφές υιοθετημένες από την «επανάσταση» του μοντερνισμού, όπως τα πομπώδη του Piacentini στη Ρώμη αλλά και το περίφημο Casa del Fascio στο Κόμο του Giuseppe Terragni, τι απομένει στο οπλοστάσιο της αρχιτεκτονικής για να καλύψει τις αριστερές της τάσεις;

Η σύγχρονη ιστορία μας διδάσκει πως ένας άτεγκτος αριστερός αρχιτέκτονας, όπως ο Hannes Meyer του Μπάουχαους, έμεινε συνεπής στον καθαρό μοντερνισμό όταν σχεδίαζε την πρότασή του για το διαγωνισμό του κτιρίου της Κοινωνίας των Εθνών στη Γενεύη (1926-27). Το ίδιο έκανε και ένας ακόμα πιο διάσημος, αλλά όχι και τόσο καθαρός ιδεολογικά, ο Le Corbusier, όταν, στη σοσιαλιστική

1. Θα ήταν λάθος αν παρέλειπα εδώ τουλάχιστον ένα βιβλίο του Γιάννη Χατζηγάγα, με τίτλο *Υλικό για μια άλλη "εκ των ενόντων" αρχιτεκτονική* («Εγνατία», Θεσσαλονίκη 1981), όπου αφιερώνει ένα από τα 7 κεφάλαια στο ζήτημα της σοσιαλιστικής αρχιτεκτονικής. Εκεί απαντά στο ερώτημα «Υπάρχει σοσιαλιστική αρχιτεκτονική»; κάνοντας αναφορές σε δύο ξένα παραδείγματα (από ΕΣΣΔ και Κίνα) και καταλήγοντας σε έναν «κατάλογο» για τις «προοπτικές λύσης των αντιθέσεων». Παρακάτω στο κείμενο θα γίνει ιδιαίτερη αναφορά σε αυτό.

του φάση, σχεδίαζε τα κτίρια για τα Ανώτατα Σοβιέτ στη Μόσχα το 1931: η πρότασή του έμεινε σαν υπόδειγμα συνέπειας στις αρχές του κοστρουκτιβισμού. Ακόμα και ο Mies van der Rohe, που κανέναν δεν θα χαρακτήριζε ως αριστερό, στο μνημείο για τον Καρλ Λίμπνεχτ και τη Ρόζα Λούξεμπουργκ στο Βερολίνο το 1926, έδωσε μια εξαιρετικά αφαιρετική μορφή, πολύ απομακρυσμένη από τα στομφώδη μνημεία της εποχής του σοσιαλιστικού ρεαλισμού.

Πιο πρόσφατα, πάντως, διαθέτουμε τις συγκεκριμένες προτάσεις του αριστερού κατά τα άλλα R. Krier, που απορρίπτει τη μοντέρνα πόλη και συνειδητά επιστρέφει στις μορφές του αστικού 18ου αιώνα, αναπαράγοντας παρωχημένες μορφές ως «τυπολογίες» που αρμόζουν στη σύγχρονη κοινωνία (και ταυτόχρονα εμφανίζεται ως θαυμαστής του...Speer). Αριστερή αρχιτεκτονική δυνητικά παράγουν και οι υπέρμαχοι του αυτοπεριορισμού σε ένα μορφολογικό «τοπικισμό» (εμείς το βαφτίσαμε, χωρίς καμιά πρωτοτυπία, «ελληνικότητα»), ειδικά σε καθεστώτα με σαφείς αντι-δυτικές τάσεις. Αλλά στην τελευταία περίπτωση (όπως και σε όλες σχεδόν τις προηγούμενες), έχει επισημανθεί ότι αυτές οι επιλογές δεν είναι αποκλειστικές - το «σημαίνουν» (το κτίσμα με τη μορφή του) μπορεί ανάλογα με τις συνθήκες να συνδυάζεται με ένα διαφορετικό «σημαινόμενο» (νόημα, μήνυμα).

Για να μείνουμε σε ένα δικό μας σύγχρονο παράδειγμα, εκείνος που «σκύβει πάνω στο λαό» (από αυτό, άλλο τίποτα στην Ελλάδα) και μιμείται τις υφολογικές εκδηλώσεις του, κάνοντας νεο-παραδοσιακή αρχιτεκτονική, δεν είναι υποχρεωτικά ούτε «φιλολαϊκός» ούτε «αριστερός». Με άλλα λόγια, παντού, όπου κοιτάξουμε, αμφισβητείται ανοιχτά αν εκείνος ο αριστερός αρχιτέκτονας που σχεδιάζει, για παράδειγμα, κολώνες και αετώματα για την επερχόμενη κοινωνία έχει τη δυνατότητα να φορτίσει με αριστερό περιεχόμενο τη δουλειά του. Εδώ αξίζει να φέρουμε δύο αντιδιαμετρικά παραδείγματα: το Carl Marx Hoff (εργατικές πολυκατοικίες) στη «σοσιαλιστική Βιέννη» (1927-30) και τις Βερσαλλίες για το Λαό της ομάδας Taller de Arquitectura (St.-Quentin-en-Yvelines, Παρίσι, 1980). Ιδια σχεδόν πρόθεση και στα δύο: η ανάδειξη της εργατικής κατοικίας μέσω μνημειακού χαρακτήρα - αλλά πόσο διαφορετικά τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν, πόσο αντίθετο το αποτέλεσμα!

Με αυτό τον τρόπο βλέπουμε ότι στο ακόμα πιο επικίνδυνο έδαφος του «περιεχομένου», επικρατούν μεγάλες συγχύσεις και ασάφειες. Είναι για παράδειγμα η Brasilia, η «γενναία» καινούρια πρωτεύουσα (1960) μέσα στη ζούγκλα του Αμαζονίου, αριστερή στη σύλληψή της *επειδή* τη σχεδιάζει ο αριστερός Oscar Niemeyer για το φίλο του και ομοϊδέατη, πρόεδρο J. Kubitschek. Με την ίδια λογική, όταν ο ίδιος ο Niemeyer σχεδιάζει τα γραφεία του ΚΚΓ στο Παρίσι, γύρω στο 1970, είναι άραγε «αριστερή» αρχιτεκτονική ή, για να αναφέρουμε το ελληνικό ανάλογο, *γι' αυτό* και το Σπίτι του Λαού στον Περισσό τα θυμίζει κάπως; Η αλήθεια είναι πως εκείνοι που γνωρίζουν καλά τα πράγματα ομολογούν ότι σπάνια υπάρχει ταύτιση μορφής και περιεχομένου, με ίσους όρους, γενικά στην αρχιτεκτονική - πώς να έχουμε την απαίτηση να συμβαίνει με το στανιό σε ένα τέτοιο αμφισβητούμενο χώρο σαν και αυτόν που εξετάζουμε;

Σε αυτό το σημείο χρειάζεται να παρεμβληθεί η σχετική άποψη του Anatole Korr, ήδη διατυπωμένη από το 1967, πρώτα για τους καλύτερους σύγχρονους αρχιτέκτονες: «...τους λείπει μια βασική διάσταση: [...] ουσιαστική επαφή με τους ανθρώπους και τα προβλήματα τους» και μετά, για το πώς είδαν το ρόλο μιας νέας αρχιτεκτονικής οι Σοβιετικοί επαναστάτες αρχιτέκτονες της δεκαετίας του '20: «...πριν απ' όλα, μέσα από τα προβλήματα που θέτει σε μια κοινωνία, η Ιστορία. Μόνο σε περιόδους που είναι τομές στην Ιστορία, μόνο μέσα από τη ριζική ρήξη με το παρελθόν και μέσα από την αναστάτωση, [...] μόνο έτσι μπορεί να γεννηθεί μια αληθινά νέα αρχιτεκτονική. Μια αρχιτεκτονική δηλαδή που δεν θα είναι μόνο στην επιφάνεια αλλά και στο περιεχόμενό της.»²

Αντιπαράθετοντας τους «οραματιστές» του '20 με τους σημερινούς αρχιτέκτονες με «τα απεριόριστα μέσα», ο Α. Korr καταγγέλλει ανοιχτά τη μονόπλευρη αναζήτηση αρχιτεκτονικών μορφών που χαρακτηρίζει την εποχή μας. Αρα, το ζητούμενο είναι ένα «περιεχόμενο» συνεπές στα «αληθινά προβλήματα της σύγχρονης αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας.» Και τελειώνει διαβεβαιώνοντάς μας «πως υπάρχει ακόμα ένας ανοιχτός δρόμος.»³ Για το αν πράγματι υπάρχει ή όχι, ας το αφήσουμε για το τέλος. Τώρα χρειάζεται και η αντίστοιχη αναφορά στην άλλη περίοδο όπου διακρίθηκαν «οραματιστές» αρχιτέκτονες, δηλαδή στα τέλη του 18ου αιώνα, σε συνάρτηση με τη Γαλλική Επανάσταση. Σύμφωνα με το Γι-ώργο Λάββα, που ουσιαστικά επιζητεί την καταδίκη του ιστορισμού όπως εφαρμόστηκε από τις δικτατορίες, υπάρχει κοινός στόχος στην επαναστατική αρχιτεκτονική ανάμεσα στις δύο αυτές περιόδους: «η τάση και η θέληση να απομακρυνθεί από το αρχιτεκτονικό μορφολογικό κατεστημένο, να ανοίξει νέους δρόμους, να τοποθετήσει τη ζωή και τις ανάγκες σε νέα καλούπια και μορφές, όχι μόνο κοινωνικές αλλά και αρχιτεκτονικές.»⁴ Πλήρης εξομοίωση λοιπόν, με την προϋπόθεση πως η κοινωνία βρίσκεται σε επαναστατική φάση.

Αλλά κάτι τέτοιο, όπως είναι φανερό, δεν συμβαίνει στο παράδειγμα της Ελλάδας. Ο Α. Korr μας αφήνει κάποια ελπίδα, ο Γ. Λάββας φρόνιμα σιωπά - οπότε χρειάζεται να γίνουμε πιο συγκεκριμένοι. Ας ασχοληθούμε τότε με κάποιο δικό μας αναγνωρίσιμο «τύπο» αρχιτεκτονικής. Έστω με την ελληνική πολυκατοικία: μπορούμε να έχουμε μια αριστερή πολυκατοικία και ποια θα ήταν αυτή; Ίσως μια φτηνοκατασκευή με περιορισμένα μέσα αλλά έστω με μεράκι χτισμένη σε «λαϊκή» συνοικία; Σίγουρα όχι, μιας και ο μικροεργολάβος της δεν είναι απαραίτητα «αριστερός» ούτε στοχεύει σε τέτοια ιδεώδη. Το ψωμί του πάει να βγάλει, και μάλιστα με σημαντικό κέρδος σύμφωνα με τις καθιερωμένες συνήθειες της ελληνικής αγοράς.

Ένας αριστερός αρχιτέκτονας δεν θα είχε να συμβάλει σε τίποτε παρεμβαίνον-

2. Α. Korr, *Πόλη και επανάσταση* [1967], μετάφρ. Π. Λαζαρίδη, «Νέα Σύνορα», Αθήνα 1976, σ. 314, 316.

3. Στο ίδιο, σ. 314-315 και 316.

4. Γ. Λάββας, «Η αρχιτεκτονική των επαναστάσεων και των δικτατοριών. Μορφολογία της "ελπίδας" και της "ανάμνησης"», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 9/1975, σ. 38.

τας στον τρόπο παραγωγής αυτής της πολυκατοικίας: οι μόνες του βελτιώσεις, αν έχει ριζοσπαστικές διαθέσεις, θα περιορίζονταν σε θέματα εσωτερικής διάταξης (κατάργηση άχρηστων «τυφλών» χώρων, ενοποίηση δωματίων ανάλογα με την επιθυμητή ιδιωτικότητα) και ανακατανομής των δαπανών (ένα πιο άνετο πολυ-λειτουργικό καθιστικό αντί για το μπάνιο πολυτελείας), με τη λογική πως έτσι προάγεται ένας «νέος τρόπος ζωής». Ακόμα και αν αποσιωπήσουμε το πόσο στέκει μια τέτοια λογική (τροποποιώντας το χώρο, αλλάζουμε τη ζωή;), δεν είναι διόλου σίγουρο πως ένας «αστός» αρχιτέκτονας με πείρα και στοιχειώδες γούστο δεν θα κατέληγε στις ίδιες λύσεις. Ίσως ο «αστός» δεν θα υποστήριζε τις προθέσεις του με τα ίδια επιχειρήματα, αλλά το αποτέλεσμα -και αυτό μετράει, τι να κάνουμε- θα ήταν συγγενικό. Η χρονική και ιδεολογική απόσταση από τα κοινωνικά «πειράματα» του επαναστατικού αναβρασμού στη Σοβιετική Ένωση, με τις τότε κοινοβιακές πολυκατοικίες που μας γνώρισε ο Α. Κορρ, είναι τεράστια.

Θα μπορούσαμε, πάλι, να αναφερθούμε σε μια έκδηλα «αριστερή» θεματολογία όπως αρχιτεκτονικούς ή γλυπτικούς διαγωνισμούς για μνημεία τύπου Εθνικής Αντίστασης σε διάφορους «κόκκινους» δήμους - εκεί δεν θα ήταν άραγε εξ ορισμού «αριστερό» και το προϊόν; Αρκετή δημοσιοποίηση πήρε το αντίστοιχο μνημείο Εθνικής Συμφιλίωσης για την πλατεία Κλαυθμώνος στην Αθήνα - αυτό που μερικοί ειρωνικά αποκάλεσαν «παίκτες μπάσκει». Αυτό το παράδειγμα δείχνει πως δεν είναι πάντα σαφές τι συμβολίζεται και με ποια μέσα. Αλλά, για να φέρουμε άλλο παράδειγμα, μήπως και το υπερφυσικό σε μέγεθος κεφάλι στο Πολυτεχνείο, έργο του γλύπτη Μέμου Μακρή για τους ήρωες του Νοέμβρη '73 είναι «αριστερό» γι' αυτό που συμβολίζει ή γι' αυτό που απεικονίζει (τον ιστορικό Νικόλαο Σβορώνο); Και για να προχωρήσουμε τη συλλογιστική ένα βήμα παραπέρα, το μνημείο του Τρούμαν δεν έχει «καταντήσει» το πιο εκφραστικό «αριστερό» μνημείο στην Αθήνα, όταν καθημερινά φρουρείται από αστυνομικούς για να μην ανατιναχτεί;

Το ερώτημα, τελικά, είναι αν υπήρξε ποτέ «αριστερή» αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, και αν βρεθούν τα ίχνη της διαχρονικά, μετά να δούμε τι συμβαίνει σήμερα σε συνάρτηση με τις γενικότερες πολιτικές ανακατατάξεις που υπαινίχτηκαν στην αρχή. Ελπίζουμε έτσι πως στο τέλος θα μπορέσουμε να απαντήσουμε σε κάποια ανοιχτά ερωτήματα όπως: μπορεί να υπάρξει ειδικά σε αυτό τον τόπο, λόγω ιδιαίτερων συνθηκών, αρχιτεκτονική χωρίς ιδεολογία; Και κοντά σε αυτό, έχει ανάγκη η ελληνική αρχιτεκτονική από την ιδεολογία για να σταθεί και να καταξιωθεί μέσα στην αντίστοιχη κοινωνία;

Μια και το ζήτημα της αριστερής αρχιτεκτονικής δείχνει προσωρινά δυσπρόσιτο, είναι προτιμότερο να μιλήσουμε πρώτα για αριστερούς αρχιτέκτονες: εκ τεκμηρίου μόνο αυτοί θα έπρεπε να την παράγουν. Επιχειρώντας ένα πανόραμα της αριστερής αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα διαχρονικά, χρειάζεται να οπισθοχωρήσουμε ως εκεί που μπορούμε να διακρίνουμε τα πρώτα(;) ίχνη της. Υποχρεωτικά λοιπόν οδηγούμαστε στη δεύτερη βενιζελική περίοδο, στην εποχή του Ιδιώνου (1929). Αυτή συμπίπτει -συμπτωματικά ή μη, δεν μας ενδιαφέρει- με τη

διάδοση της αρχιτεκτονικής του μοντερνισμού και τις συναπτόμενες κοινωνικές του προεκτάσεις. Σύμφωνα με αυτές, ο αρχιτέκτονας γίνεται προάγγελος της νέας παγκόσμιας κοινωνίας που φέρνει η τεχνολογική πρόοδος. Αξίζει εδώ να παρεμβληθεί το ιστορικά «παράδοξο» γεγονός ότι η πρώτη γνωστή σε μένα εκθείαση του μοντερνισμού στα ελληνικά δημοσιεύεται στη *Νέα Επιθεώρηση* του Α. Ζεβγά (2/1928) με μετάφραση του άρθρου του Μ. Guinsbourg, «Η σύγχρονη αρχιτεκτονική στη Σοβιετική Ρωσία». Εκεί επιβεβαιώνεται με διθυράμβους ο θάνατος του εκλεκτισμού και η συλλογικότητα της αρχιτεκτονικής παραγωγής στην τότε ΕΣΣΔ. Μια μεταγενέστερη, αν και θεωρείται προδρομική, δημοσίευση στα ελληνικά, του Alberto Sartoris (*Τεχνικά Χρονικά* 6/1932), συγκριτικά αοριστολογεί για ένα νέο πνεύμα στην αρχιτεκτονική.

Το κήρυγμα πάντως θα πιάσει στην Ελλάδα - απόδειξη η διοργάνωση μέρους του 4ου CIAM (διεθνούς συνεδρίου της μοντέρνας αρχιτεκτονικής) στην Αθήνα το 1933. Το συνέδριο διεξάγεται στο Πολυτεχνείο και οι εκδηλώσεις του προβάλλονται εντυπωσιακά από το περιοδικό *Τεχνικά Χρονικά*, που ελέγχεται από τον προοδευτικό, τότε πρύτανη, Νικόλαο Κιτσίκη. Ο λόγος του εκπροσώπου των σπουδαστών δεν αφήνει περιθώρια αμφιβολίας για το κοινωνικό περιεχόμενο του κινήματος: «πρόκειται να βοηθήσωμεν τον υποφέροντα λαόν, παρέχοντας εις αυτόν στέγην ανθρωπιστικήν. Πρέπει να κατασκευάσωμεν συνοικισμούς». Ο Ι. Σαπόρτας, μέλος της ελληνικής ομάδας CIRPAC, γίνεται πιο συγκεκριμένος: «Νέα αρχιτεκτονική χωρίς νέαν αντίληψιν της ζωής είναι πράγμα αδύνατον».

Η μοντέρνα αρχιτεκτονική, έτσι και αλλιώς, έχει ήδη από το 1930 μολιαστεί στο μεγαλεπήβολο πρόγραμμα νέων σχολικών κτιρίων που ξεκίνησε ο Βενιζέλος (με υπουργό παιδείας τον Γ. Παπανδρέου). Παράλληλα θα εφαρμοστεί στα προγράμματα προσφυγικής ή εργατικής στέγασης και στα μεγάλα νοσοκομειακά συγκροτήματα της δεκαετίας του '30. Αν αρχικά ξεκίνησε ο μοντερνισμός στην Ελλάδα ως κοινωνικό πείραμα -η ιδέα του «κοινωνικού μετασχηματιστή» κλεμμένη από τους Ρώσους- στο δρόμο το μήνυμα χάθηκε. Σε αυτή την αλλαγή δεν ήταν αμέτοχες οι γενικότερες διεθνείς πολιτικές εξελίξεις και ειδικότερα, μέσα στην Ελλάδα, η επιβολή της δικτατορίας του Μεταξά μετά το '36. Αν και δεν υπήρξε ποτέ επίσημα εκφρασμένη απαγόρευση του μοντερνισμού, όπως έγινε στη Γερμανία του Χίτλερ (που τον βάφτισε «μπολσεβικικό») ή στη Σοβιετική Ένωση του Στάλιν (που τον βάφτισε «αντιδραστικό»), εδώ η εφαρμογή του περιορίστηκε σε αναθέσεις ιδιωτικών κτιρίων.

Δεν ξέρουμε, είναι η αλήθεια, αν η έμμεση αποθάρρυνση του μοντερνισμού από την εξουσία στην Ελλάδα στάθηκε ικανή να κάμψει όσους πίστευαν σε αυτόν. Οι πιο σημαντικοί αρχιτέκτονες της περιόδου -ή τουλάχιστον, όσοι σήμερα θεωρούνται σημαντικοί- δεν έπαψαν να δουλεύουν με τους «τρόπους» του μοντερνισμού, όπως για παράδειγμα ο παραγωγικότετος Πάτροκλος Καραντινός. Σε κείμενό του για το ευρύ κοινό στα *Νεοελληνικά Γράμματα* (6/1937), θα μεταφέρει αυτούσια την τρέχουσα «ατμόσφαιρα» της ξένης ρητορικής για το μοντερνισμό στην εικονογράφηση (κεφάλι του Απόλλωνα της Ολυμπίας, το υπερωκεάνιο «Νορμανδία», μια βίλα του Le Corbusier) και την αφηρημένη αναφορά στον

κοινωνικό ρόλο της αρχιτεκτονικής: «Το σύγχρονο πνεύμα διακρίνεται για τη συνείδηση που έχει της σημασίας της Αρχιτεκτονικής ως παράγοντος εξυπηρετικού της κοινωνίας [...]».

Η μόνη αισθητή διαφορά είναι πως έπαψαν τα δημοσιεύματα, όπως για παράδειγμα του Γιάννη Δεσποτόπουλου, να επικαλούνται κοινωνικά ζητήματα ως συνάρτηση της νέας αρχιτεκτονικής ή του νέου πολεοδομικού σχεδιασμού. Πράγματι, τα όσα έγραφε εκείνος το 1933 στο άρθρο του «Πολεοδομική» έμειναν χωρίς συνέχεια: «Διανύομεν σήμερον κρίσιν πολιτισμού και εν γένει κοινωνικήν. Νέαι πνευματικάι ανάγκαι και νέα τεχνικά μέσα απαιτούν οργάνωσιν των κοινωνικών ομάδων. [...] Η σοσιαλιστική συγκρότησις της κοινωνίας, η οποία εις την νέαν πόλιν θα εκδηλώνη την έντονον ζωτικήν δυναμικότητά της δια της ενεργού συμμετοχής όλων των κοινωνικών μαζών, [...]» Μπορούμε, ίσως χωρίς να αυθαιρετούμε, να θεωρήσουμε πως όσοι επιβίωσαν από εκείνη τη σκληρή εποχή σηματοδεύτηκαν για όλη τους τη ζωή. Ο ίδιος ο Δεσποτόπουλος, μετά από 30 ολόκληρα χρόνια, θα πει για παράδειγμα στο τρίτο Πανελλήνιο Αρχιτεκτονικό Συνέδριο: «...«συνεπείς planners σήμερα υπάρχουν μόνο στο Σοσιαλιστικό κόσμο, μόνο αυτοί δημιουργούν περιβάλλοντα ανθρώπων.»

Μικρό, αλλά ενδεικτικό παράδειγμα είναι ο αρχιτέκτονας Τάκης Μάρθας, που σπούδασε στο Πολυτεχνείο πριν τον πόλεμο και τον βρίσκουμε μετά το '50 να διατηρεί ακόμα αυτή τη «χαμένη» ατμόσφαιρα ελπίδας για το μέλλον και να τη μεταλαμπαδεύει στους νεαρούς σπουδαστές του περίγυρού του. Όταν κάποτε θα έρθει η ώρα να γίνει καθηγητής στο Πολυτεχνείο, θα κατηγορηθεί για κομμουνιστής - και εδώ μιλάμε για το 1962. Έχει μεσολαβήσει η περίοδος 1941-49, όπου οι αρχιτέκτονες δρουν αναγκαστικά έξω από τον επαγγελματικό χώρο για να επιβιώσουν. Είναι γνωστές άλλωστε και οι ομάδες επεξεργασίας «οραμάτων» για την ανάπτυξη της μεταπολεμικής Ελλάδας, που συστήθηκαν μέσα στην Κατοχή, ώστε να προετοιμάσουν ή να επιταχύνουν τις σχετικές διεργασίες μόλις θα το επέτρεπαν οι καιροί.

Οι τότε «αριστεροί» βρίσκονται σταθερά έξω από δημόσιες θέσεις και, εννοείται, από αναθέσεις σημαντικών έργων. Όσοι δε θα θελήσουν να φύγουν στο εξωτερικό, για παράδειγμα με τις ομαδικές «υποτροφίες» που παρέχει η γαλλική κυβέρνηση το 1945, φυτοζωούν με περιορισμένες ιδιωτικές δουλειές, ζώντας εξανάγκης στο περιθώριο. Αυτός ο παραγκωνισμός είναι φυσικό να τους προκαλέσει αισθήματα πικρίας ή να τους επιβάλει το σύνδρομο του κατατρεγμένου - και αυτό όχι αδικαιολόγητα.

Στο μεταξύ, η διεθνής αρχιτεκτονική είχε τραβήξει το δρόμο της: παντού επιβλήθηκε μεταπολεμικά ένας πανομοιότυπος «γκριζός» φονξιοναλισμός, που έδινε κυρίαρχη θέση στη σωστή λειτουργία και την τεχνική απόδοση του κτιρίου. Μπροστά στην προτεραιότητα της γρήγορης επανάκαμψης από τις καταστροφές του πολέμου, η αρχιτεκτονική θα έπαιζε δευτερεύοντα ρόλο, εξυπηρετικό. Με μια λεπτομέρεια: αυτή τη φορά πουθενά δεν ακουγόταν τίποτα για κοινωνικό (ή οποιοδήποτε άλλο) περιεχόμενο της αρχιτεκτονικής. Ο συμβολισμός της, ήδη καταργημένος επίσημα από το μοντέρνο κίνημα προπολεμικά, συνέχιζε να μην

αναγνωρίζεται. Έτσι, εφευρέθηκαν εναλλακτικές ταμπέλες (εξπρεσιονισμός, φορμαλισμός, μανιερισμός, ιστορισμός κ.λπ.) για να καλυφθούν οι ανομολόγητες τάσεις της. Η κατάργηση (και όχι το ξεπέραςμα) της ιστορίας για τη φονξιοναλιστική αρχιτεκτονική σήμαινε τη χρήση του παρελθόντος ως σκέτη «μορφή». Για παράδειγμα, έτσι θα «διαβάσει» τα υπέροχα αναγεννησιακά πρότυπα πολεοδομικού σχεδιασμού ο Frederick Gibberd το 1953.

Ειδικά στην Ελλάδα, το όργιο της ανασυγκρότησης και της ανοικοδόμησης άμβλυσε τις ιδεολογικές διαφορές που υπήρχαν. Και αν στο εξωτερικό κλονίζεται η παντοδυναμία του φονξιοναλισμού ήδη από τη δεκαετία του '60 με επιθέσεις θεωρητικές, όπως με το *Η πολυπλοκότητα και η αντίφαση στην αρχιτεκτονική* του Robert Venturi (1966) και το *Η πόλη στην ιστορία* του Aldo Rossi (1966), τίποτε δεν ταραξεί τα γαλήνια νερά στην Ελλάδα: στη θεωρία ακόμα αγωνιζόμαστε να στήσουμε στο βάθρο της τη μοντέρνα αρχιτεκτονική και τους εκπροσώπους της (Ο. Δουμάνης, «Εισαγωγή στη μεταπολεμική ελληνική αρχιτεκτονική», 1964) ενώ στην πράξη, όσο πολλαπλασιάζονται με ταχύτητα οι πολυκατοικίες και γεμίζουν γιαπιά τα πρώην χωράφια, δεν υπάρχει λόγος να καταγραφεί καμιά αξιόλογη σύγκρουση.

Ο αγώνας των αριστερών αρχιτεκτόνων να «ακουστούν», τεκμηριώνοντας μια συστηματική κριτική ενάντια στην αλόγιστη «ανάπτυξη» μετά από τόσα χρόνια αναγκαστικής σιωπής, γίνεται αισθητός μόλις στη δεκαετία του '60, όταν οργανώνονται τα πρώτα πανελλήνια συνέδρια αρχιτεκτόνων. Βέβαια είχε προηγηθεί η α-πολιτική Κοσμητεία Εθνικού Τοπίου που επεσήμανε τις καταστροφές του τοπίου και των οικισμών από την ελληνικού τύπου «πρόοδο», αλλά για πρώτη φορά η κριτική έπαιρνε καθαρά κοινωνικό χαρακτήρα.

Εξαρχής οι αριστεροί διεκδικούν όχι μόνο το λόγο αλλά και τη συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων για την οικιστική οργάνωση της χώρας. Ο Αριστομένης Προβελέγγιος, που έχει ζήσει πολλά χρόνια στη Γαλλία, και λίγο αργότερα η ομάδα ΕΜΟΚΑ γύρω από τον Γρηγόρη Διαμαντόπουλο, που και αυτός εκπαιδεύτηκε στην Ανατολική Γερμανία, παρουσιάζουν εναλλακτικές προτάσεις για την ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων. Ο πρώτος ήδη στο τέλος του Β' Πανελληνίου Αρχιτεκτονικού Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη, 1962) συνέστησε να μην εκτραπούν τα συνέδρια προς το συνδικαλισμό και στο Γ' Συνέδριο (Ναύπλιο, 1963) ομολογούσε: «Αλλά ο αρχιτέκτονας δεν μπορεί να έχει σκέψι επάνω στην Πολιτική τοποθέτηση; Δεν λέω να εγκαταλείψει την επιστήμη του, να γίνει ένας κακός επιστήμονας, [...] αλλά πειράζει προωθώντας το έργο του για να πραγματοποιηθεί να προχωρήσει και ως το Οικονομικό Πρόγραμμα, [...] να συμμετάσχει στο Πολιτικό Πρόγραμμα που φυσικά δεν θα το κάνει ο ίδιος;»

Ο δεύτερος θα δηλώσει εισαγωγικά στο Ε' Συνέδριο (Αθήνα, 1965): «Η πόλη είναι ένα κομμάτι από τη φύσι, που το διαμορφώνει ο άνθρωπος, η κοινωνία, για να ζήσει εκεί μέσα, να δημιουργήσει. [...] Το ιδιαίτερα δύσκολο είναι πως δεν πρόκειται για προβλήματα μόνον τεχνικά, μα κοινωνικά, φιλοσοφικά, οικονομολογικά, νομικά. [...] Δεν νοείται σχέδιο ανεξάρτητα από πρόγραμμα, χωρίς δηλαδή “περιεχόμενο”. Από την τέτοια τεχνοκρατική αντιμετώπισι πρέπει να ξεφύγουμε».

Αυτή η «άνοιξη» της σύντομης περιόδου διακυβέρνησης του Γ. Παπανδρέου θα διακοπεί από το πραξικόπημα του '67 της Χούντας, αλλά με τη μεταπολίτευση οι νέες τάσεις θα επιβληθούν οριστικά. Σε παράλληλη πορεία, ένα νέο φυτώριο αριστερών αρχιτεκτόνων θα αναπτυχθεί στη δεκαετία του '60 στο Πολυτεχνείο και θα πάρει άλλες διαστάσεις στην περίοδο της Χούντας με τους αντιστασιακούς αγώνες. Αμέσως μετά, χάρη στις μεγάλες μεταγραφές σπουδαστών από την Ιταλία, που έχουν γευθεί από κοντά τις αναταραχές των εκεί πανεπιστημίων, η «πολιτικοποίηση» θα κυριαρχήσει τελειωτικά στη σκηνή.

Αυτό τουλάχιστο μαρτυρά η κατεύθυνση που θα πάρει ο σύλλογος αρχιτεκτόνων ήδη από το 1971 και εκφράζεται πια ανοιχτά μετά το '74. Στην εισήγηση του Διοικητικού Συμβουλίου τον Οκτώβρη του ίδιου χρόνου, δηλώθηκε με τη μορφή απολογισμού: ...«μέσα από την αντιμετώπιση των θεμάτων του χώρου μας άρχισε να μορφοποιείται μια νέα πολιτική δράσης. Οι θέσεις που πήρε ο Σύλλογος βασίστηκαν στην αρχή της αναπόσπαστης σχέσης όλων των προβλημάτων με το ευρύτερο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο που τα δημιουργεί και από το οποίο εξαρτώνται. Έγινε προσπάθεια οι θέσεις αυτές να εκφραστούν με την ενεργητική παρουσία σε χώρους όπου επείγοντα κοινωνικά προβλήματα οξύνονται».

Αρχίζει, ή μάλλον αποκτά νέα έμφαση, μια τάση απέχθειας για το ξεπούλημα της αρχιτεκτονικής και εμφανίζεται μια άρνηση δημιουργίας με τους τρέχοντες όρους του χυδαίου επαγγελματισμού. Αν μερικοί ξεφεύγουν μεταπηδώντας σε άλλες δραστηριότητες, υπάρχουν και εκείνοι που, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, «εκφράζονται» με νέες μορφές δράσης. Οι λύσεις που προβάλλονται μέσα από τον πολιτικό ακτιβισμό άμεσα είναι το πεζοδρόμιο και τα αυθαίρετα. Το πρώτο συνδέεται με τη γενιά του '14, το δεύτερο κορυφώνεται με τα αυθαίρετα στο Πέραμα τη δεκαετία του '70, που γίνεται αφιέρωμα στο περιοδικό του συλλόγου (1/Φεβρ. 1975), και τροφοδοτεί αναρίθμητα σπουδαστικά θέματα κατόπιν στο Πολυτεχνείο. Και όχι μόνο: η μυθολογία των αυθαιρέτων θα συνεχίσει να έλκει όσους οραματίζονται μια κοινωνία βασισμένη στη συλλογικότητα. Ο Γιάννης Χατζηγώγας, για παράδειγμα, αναφέρει τα αυθαίρετα και τις παραγκουπόλεις ως μια από τις τρεις πηγές «για τα χαρακτηριστικά της σοσιαλιστικής αρχιτεκτονικής» που αναζητά (*Υλικό για μιαν άλλη 'εκ των ενόντων' αρχιτεκτονική*, 1981). Στο ίδιο θα δώσει και τη συνοπτική αναφορά στην «παράδοση αγώνων στον κλάδο των αρχιτεκτόνων με κοινωνικό περιεχόμενο στο πλευρό του λαού». Εδώ ξεχωρίζει τρία επίπεδα στη συνείδηση του κλάδου «στο πολιτικό γενικά, στα προβλήματα του τόπου σαν εργαζόμενος, σε θέματα δουλειάς, κοινών συμφερόντων, σαν ειδικός, βάζοντας τις γνώσεις του στην υπηρεσία του λαού».

Τον απόηχο εκείνης της ηρωικής περιόδου, που στήριζε όλη της την επιχειρηματολογία στην «κρίση του καπιταλιστικού συστήματος» και στην αναμενόμενη κατάρρευσή του, πιάνουν ορισμένα σπουδαστικά φυλλάδια που κυκλοφορούν, όπως της Πανσπουδαστικής σ.κ. Αρχιτεκτονικής του '83 («Προτάσεις για την αναδιάρθρωση της αρχιτεκτονικής σχολής») και το '84 («αρχιτέκτονας: μαχητής για φιλολαϊκή οικιστική πολιτική ή 'απογειωμένος' τεχνοκράτης εφαρμοστής στον 'υπερβατικό' του χώρο;»). Εδώ διαπιστώνεται η πολιτική και ιδεολογι-

κή εξουσία της αστικής τάξης και η κυριαρχία του εμπειρισμού και της ημιμάθειας στην εκπαίδευση, που ισοπεδώνει τις ταξικές αντιθέσεις. Ως λύση του αδιεξόδου προβάλλεται το «να μπει η μαρξιστική αντίληψη στη σχολή (μαρξιστική αισθητική, μαρξιστική αντίληψη για τη σωστή μορφή-περιεχόμενο, επιτεύγματα του υπαρκτού σοσιαλισμού, του 1/3 του πλανήτη μας, πάνω στην αρχιτεκτονική) και η σύνδεση «με την κοινωνική πραγματικότητα».

Παράλληλα έχουμε την κατά κύματα μετανάστευση των αρχιτεκτόνων προς την επαρχία, όπου για πρώτη φορά θα εγκατασταθούν σε μεγάλους αριθμούς. Γίνεται έτσι μια αναγκαστική προσγείωσή τους στη σκληρή «πραγματικότητα», ίσως αρκετά διαφορετική από εκείνη που φαντάζονταν στις σπουδαστικές προσούρες τους, που βασιλεύει έξω από τα μεγάλα αστικά κέντρα. Καταπιάνονται με τομείς ως τότε απαγορευμένους και σπάει ο επαγγελματικός τους ελιτισμός. Η εντατική επαφή των αρχιτεκτόνων με καθαρόαιμους μικροαστούς, σε ένα βαθμό οφείλεται στην ίδια την προέλευσή τους (η πρόσβαση των χαμηλότερων εισοδημάτων στα ΑΕΙ, συγκριτικά με παλιότερα, αυξάνεται σε ποσοστό λόγω της δωρεάν παιδείας) και στην πελατεία τους (διείσδυση για παράδειγμα στη Δυτική Αθήνα και στους μικρούς επαρχιακούς οικισμούς). Το πανωσήκωμα, η νομιμοποίηση αυθαίρετου κ.λπ. είναι καινούριες (για αυτούς) διαδικασίες παραγωγής με υψηλή τυποποίηση, όπου ο αρχιτέκτονας ανταγωνίζεται (αν δεν υπηρετεί) τον ντόπιο υπομηχανικό ή τον πρακτικό εργολάβο.

Ο εορτασμός του έτους ευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, με τη φωτογραφική έκθεση που οργανώνει το Τεχνικό Επιμελητήριο (ΤΕΕ) και με εκδηλώσεις σε όλη τη χώρα, ήταν ένα πρόσθετο ορόσημο για το 1975. Στην αρχή του σχετικού λευκώματος που κυκλοφορεί (*Λεύκωμα αρχιτεκτονικής κληρονομιάς*, Οκτ.-Νοεμβρ. 1978) μπαίνει ένας μεγάλος τίτλος: «Είναι ζήτημα ζωτικό να επικαιροποιήσουμε τις αξίες που έπλασαν οι περασμένες γενιές, να τονώσουμε την ιστορική μας μνήμη». Αντίστοιχα στο τέλος του, υπάρχει η προειδοποίηση: «Χρέος όλων μας είναι να πολεμήσουμε την κερδοσκοπία, το εμπόριο των πολιτιστικών μας αξιών, την κρατική αδιαφορία και τη νοοτροπία των τάξεων που γνοιάζονται μόνο για τα οικονομικά τους συμφέροντα και περιφρονούν έμπρακτα τις ρίζες της εθνικής μας παράδοσης». Στην ουρά αυτής της κίνησης βρίσκουμε την ανατύπωση παλιών βιβλίων όπως του Πάνου-Νικολή Τζελέπη *Λαϊκή ελληνική αρχιτεκτονική* (1952/1977) και του Γλαύκου Μαρκόπουλου *Η λαϊκή μας αρχιτεκτονική* (1945/1981) ή την εμφάνιση καινούριων ανάλογων, όπως το συλλογικό έργο *Αρχιτεκτονική & παράδοση* (1982).

Η διαπίστωση της ανάγκης για ανάδειξη του παραδοσιακού χτισμένου περιβάλλοντος και για τον έλεγχο της καταστροφής του έχει ως αποτέλεσμα την επίσημη υιοθέτηση της «προστασίας» της παράδοσης από το κράτος (με αθρόες κηρύξεις «διατηρητέων» μνημείων και οικισμών) και το θρίαμβο της νεο-παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, που προωθείται επίσημα πλέον ως λύση στην ενσωμάτωση νέων κτισμάτων σε παραδοσιακά σύνολα. Με ιεραποστολικό ζήλο, οργανώνονται ήδη από το 1972 αλλεπάλληλες εκστρατείες σε ολόκληρη την επικράτεια για απογραφές και αξιολογήσεις - εδώ θα αφιερωθούν πολλοί αριστεροί

αρχιτέκτονες που αναζητούν, για άλλη μια φορά, να υπηρετήσουν ένα σκοπό με νόημα, έξω από τη μέγγενη της αγοράς. Χωρίς ίσως να το διαισθάνονται, με αυτό τον τρόπο μετακυλούνται σε μια κατ' ουσία αντιδραστική πορεία οπισθοδρόμησης στον αυτοχθονισμό. Εξισώνοντας κάθε «ανάπτυξη», παρ' όλες τις διακηρύξεις για το ενάντιο, με τον «ξένο διάβολο», συντάσσονται με κάθε κίνηση διατήρησης, από οπουδήποτε και αν πηγάζει, εν ονόματι μιας παράδοσης που δεν έχει τίποτε το ζωτικό επάνω της.

Επιτέλους, μέσα σε ένα κλίμα γενικής ανοχής και ευφορίας, από τη μεταπολίτευση και ύστερα, οι αριστεροί θα βρεθούν στα πράγματα, χωρίς αυτό να σημαίνει όμως πως παύουν να διακατέχονται από τα ίδια πλέγματα όπως παλιότερα. Τους ανοίγονται οι πόρτες, παίρνουν δημόσιες θέσεις που τους είχαν ως τότε αρνηθεί - αλλά ταυτόχρονα συνειδητοποιούν πιο έντονα τα αδιέξοδα. Ενώ ο αριστερός πολιτικός λόγος ανθεί περισσότερο από άλλοτε -και εκεί συμμετέχουν ενεργά οι αρχιτέκτονες- στην πράξη δημιουργείται ένα αισθητό κενό. Το λαϊκό σπίτι ή το πανωσήκωμα που σχεδιάζουν για τον κάτοικο της εργατικής συνοικίας είναι κοινωνική παροχή, έργο τέχνης ή πολιτική πράξη; Για να απαντηθούν τέτοιου είδους ερωτήματα, επινοούνται διάφορες συμμετοχικές διαδικασίες, όπου ο πελάτης συνεργάζεται ισότιμα με τον αρχιτέκτονα στην παραγωγή του σχεδίου, οπότε αντίστοιχα ο δεύτερος υποχωρεί διακριτικά στα παρασκήνια και αποποιείται το ρόλο του θεού στη δημιουργία του κόσμου.

Μπροστά στην απουσία ιδεολογικού προγράμματος, οι αριστεροί αρχιτέκτονες μεταφέρουν αυτούσιους τους πολεοδομικούς και κοινωνιολογικούς προβληματισμούς που γέννησε ο παρισινός Μάης του '68. Μεταφράζονται πρόχειρα οι σχετικοί όροι, αναπαράγονται οι επιχειρηματολογίες με ελάχιστη αναφορά στην τότε Ελλάδα και έτσι γεμίζουν οι προθήκες με τους ανάλογους τίτλους. Ο Παντελής Λαζαρίδης, δραστήριος επιμελητής σχετικών εκδόσεων και ο ίδιος συγγραφέας, δίνει το 1976 το στίγμα αυτού του κλίματος σε κείμενο-εξάρτημα της μετάφρασης του σπουδαίου βιβλίου του Α. Κορρ *Πόλη και επανάσταση* (1967/976), με τον τίτλο «Η πτώχευση της αρχιτεκτονικής»: «Ο μύθος του αρχιτέκτονα-συνθέτη δεν βρίσκει αντίκρουσμα ούτε μέσα στο ίδιο το κατεξοχήν “αρχιτεκτονικό” κύκλωμα της σύλληψης του έργου, ενώ παράλληλα ο κατακερματισμός της δουλειάς και οι παρεμβάσεις γεννούν *αλλοτριωτικά φαινόμενα* [...] απομυθοποιώντας έτσι και το δημιουργικό δήθεν χαρακτήρα της αρχιτεκτονικής σύλληψης. Στην επαγγελματική αργκώ μιλούν ήδη για “νέγρους”, για “αρχιτέκτονες που γρατζουνάνε χαρτιά” κ.λπ.» Ο ίδιος στηρίζεται στην παραδοχή ότι η αρχιτεκτονική βρίσκεται σε κρίση -πραγματικό «κλίσέ» της περιόδου- πράγμα που προκαλεί την «πτώχευση» της ίδιας, ως διαδικασίας, και των δημιουργών της.

Την ίδια χρονιά κυκλοφορεί το ωμότερο μανιφέστο του Μανώλη Παπαδολαμπάκη, *Η πόλη, η πάλη των τάξεων και η πολεοδομία*, με τον υπότιτλο «Κριτική της πολεοδομίας και των πολεοδόμων της βαρβαρότητας στην πάλη των τάξεων». Η απροσχημάτιστη αυτή επίθεση στη «βαρβαρότητα» ελέγχει κάθε εκδήλωση της σύγχρονης ζωής: «Η επίσημη “διανόηση”, η καθιερωμένη “σκέψη” και η δικιά

τους “επιστήμη”, είναι η εφαρμογή του φασισμού στον πνευματικό χώρο». Και προβάλλει το πρόγραμμα: «Ναι! Πρέπει και ΜΠΟΡΟΥΜΕ (εκμεταλλευόμενοι τις αντιφάσεις - αδυναμίες) να δώσουμε λύσεις εμείς οι “ειδικοί της Αριστεράς”». Σαν αρχιτέκτονες, σαν αριστεροί αρχιτέκτονες, ναι θα χτίσουμε στους δήμους, στις γειτονιές και στα χωριά που διοικούνται από την Αριστερά. Θα δώσουμε λύσεις που δεν λύνουν βέβαια τα προβλήματα με ριζικό τρόπο (σοσιαλισμός), αλλά που ΥΠΟΒΟΗΘΟΥΝ το Λαό στο μετασχηματισμό του».

Ένα χρόνο αργότερα ο ίδιος συγγραφέας θέτει ως στόχο του την «ανάγκη επανασύστασης της καταστραμμένης, σήμερα, κοινοτικής ζωής» και οδηγείται, μέσα από μια θεωρητική προσέγγιση του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού, στην επισήμανση «παραδοσιακών και σύγχρονων παραδειγμάτων χώρων για κοινοτική ζωή με στοιχεία αυτοκατασκευαστικής πρακτικής». Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη συζήτησή μας εδώ έχει το ότι ανάμεσα στα παραδείγματα που παρατίθενται εμφανίζεται το Κάστρο Σίφνου, όπως είναι στην πραγματικότητα, ως πρότυπο για «μια σύγχρονη λαϊκή και ανώνυμη “αρχιτεκτονική”». (Για μια κοινοτική δομή και μια αυτοδιαχείριση του χώρου», 1977). Η «αιρετική» αυτή άποψη εκπροσωπεί την προσπάθεια ενσωμάτωσης της λαϊκής αρχιτεκτονικής στις τρέχουσες ιδεολογικές αναζητήσεις.

Το Ζ' Συνέδριο στο τέλος του 1977, με θέμα «Το επάγγελμα του αρχιτέκτονα», είναι η κορύφωση των ως τότε κυρίαρχων τάσεων μέσα στο σύλλογο αρχιτεκτόνων αλλά και η αυτοπαγίδευση στην άγονη γραμμή.⁵ Σε σχετικό άρθρο για τις απόψεις που ακούστηκαν σε αυτό το συνέδριο, ο Κωστής Χατζημιχάλης κατατάσσει τις διάφορες «αντιμετωπίσεις» σε κατηγορίες και προτείνει το ξεπέρασμα της «διπλής αλλοτρίωσης» (απολίτικη υπερευαισθησία για το χώρο, γενικόλογη πολιτικολογία), καταλήγοντας: «Προς αυτή την κατεύθυνση χρειάζεται ακόμη πολλή δουλειά» (Πολίτης 18/1978) - μια προτροπή που μάλλον έπεσε στο κενό. Η τομή θα εμφανιστεί λίγα χρόνια αργότερα, το 1981, όταν στο περιοδικό του συλλόγου (7/1981) θα συνυπάρχουν, για πρώτη φορά μετά τόσο καιρό, ο συνεχιζόμενος λόγος για τα αυθαίρετα και η αναφορά στη μεταμοντέρνα αρχιτεκτονική.

Αξίζει μόνη η παρατήρηση της Ελένης Πορτάλιου, μέλους της οργανωτικής επιτροπής για την τελευταία: «Ν' ανοίξει λοιπόν ο διάλογος. Και αυτό δεν είναι σχήμα λόγου. Εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, στους φυσικούς χώρους κίνησης και ζωής των αρχιτεκτόνων επικρατεί σιωπή. Στους συλλόγους και την αρχιτεκτονική σχολή της Αθήνας επαγγελματίες και σπουδαστές αποφεύγουν τη συζήτηση για το αντικείμενο της ενασχόλησής τους. [...] Η συζήτησή μας αρχίζει σήμερα λίγο μέσα στο κενό. [...] Σήμερα γίνεται φανερό για την αριστερά πως αξίες όπως ταυτότητα, σημασία του χώρου, ελεύθερη έκφραση των συλλογικών

5. Βλ. Α. Γιακουμακάτου, «Αρχιτεκτονική και πολιτική», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 23/1989, σ. 16 για μια αποτίμηση του συνεδρίου, όπου περιέχονται και γενικότερες παρατηρήσεις για την «αναζήτηση ταυτότητας» των Ελλήνων αρχιτεκτόνων, χωρίς όμως διευκρίνιση για την πολιτική τους ένταξη. Κατά την άποψή του, πρόκειται για ένα «κλίμα» με «πολλές ιδιαιτερότητες, που δεν συναντάται» σε προηγμένες χώρες, αλλά «θα μπορούσε, ίσως, να συμβάλει στη δημιουργία εναλλακτικών σχεδιαστικών προσανατολισμών» (δική του υπογράμμιση).

και ατομικών δραστηριοτήτων είναι ασυμβίβαστες με συγκεντρωτικές διαδικασίες παραγωγής [...]. Το 1982, σε απόσταση αναπνοής, θα κυκλοφορήσει το βιβλίο του Χρίστου Ιακωβίδη *Νεοελληνική αρχιτεκτονική και αστική ιδεολογία*. Κάπως καθυστερημένα και χωρίς εμφανές σύστημα οργάνωσης, εδώ γίνεται προσπάθεια συσχετισμού της «αστικής ιδεολογίας» με το «αρχιτεκτονικό αποτέλεσμα», για να καταλήξει: «...η χρεοκοπία του τεχνητού περιβάλλοντος προηγείται από το ξεχαρβάλωμα του κοινωνικο-πολιτικού πλαισίου που το παρήγαγε. Αυτό ακριβώς συνέβη στον τόπο μας».

Το πνεύμα των παραπάνω λόγων για ελευθερία και αυτονομία θα πάρει τελικά διάφορες μορφές στην πράξη, από την υποστήριξη της κατάληψης κενών οικοδομών από ομάδες πρωτοβουλίας ως τα πειράματα για κοινοβιακές συνεργασίες στην ανέγερση πολυκατοικιών. Ο Δημήτρης Αντωνακάκης και η Σουζάνα Αντωνακάκη, με προηγούμενη εμπειρία στην προβολή δουλειάς τους για οικοδομές μικρού προϋπολογισμού και για πανωσηκώματα, μπόρεσαν να χτίσουν τουλάχιστο μια τέτοια πολυκατοικία, όπου συμμετείχαν και οι ίδιοι (οδός Εμμ. Μπενάκη). Σε σχετικό κείμενό τους για την πολυκατοικία στην Ελλάδα, δήλωναν το 1978: «Είναι σαφές ότι παρ' όλη την αδυναμία δράσης του μέσα σε αυτή τη διαδικασία, ο αρχιτέκτονας έχει την πιο άμεση και ουσιαστική επαφή με το θέμα του δομημένου χώρου μιας και, καταπιεζόμενος ή μη, αυτός είναι που υλοποιεί με το σχεδιασμό τις εντολές όλων των άλλων [...] Η *συνειδητοποίηση* αυτή του αρχιτέκτονα, σε σχέση με τη διαπίστωση της αδυναμίας του να αντιμετωπίσει τα πολύπλοκα προβλήματα στο σύνολό τους, μπορεί να οδηγήσει: ή στην *παραίτηση* [...] ή στην *ενεργοποίησή* του στον ρόλο του [...]. *Ενεργοποίηση* σημαίνει μεθοδευμένη και *δημιουργική αντίδραση* στη σημερινή πραγματικότητα, με ταυτόχρονη βέβαια πολιτική δραστηριοποίηση». (*Αρχιτεκτονικά Θέματα* 12/1978).

Από τα αναρίθμητα έντυπα που εμφανίζονται, προσπαθώντας να συλλάβουν το σφυγμό του θεωρητικού αναβρασμού στη μεταπολίτευση, ξεχωρίζουμε το *Εφημέρη Πόλη* (1983-86) που όπως δηλώνει σε αρχική ανακοίνωση, «σκοπεύει να ερευνήσει τα βαθιά, και κάποτε θολά νερά του λόγου για το χώρο, σε μια προσπάθεια να τον προσεγγίσει πολλαπλά με μια κριτική, εικονοκλαστική, αλλά και κάποτε ποιητική διάθεση». (1/Απρ. 1983). Η κυκλοφορία του όμως είναι όψιμο φαινόμενο, μιας και σταδιακά ο αριστερός λόγος ατονεί και παντού διαπιστώνεται από τους εκδότες η πτώση πωλήσεων του «πολιτικού» βιβλίου. Το χορτασμένο ελληνικό κοινό θα «επιστρέψει» έτσι στην παραμυθία της λογοτεχνίας, όπως γινόταν και παλιότερα.

Ας μείνουμε όμως εδώ. Έστω με αναγκαστικές παραλείψεις, τα παραπάνω αρκούν για να δώσουν το γενικό στίγμα της εποχής. Την πορεία των αριστερών αρχιτεκτόνων μπορέσαμε έτσι, μέσες-άκρες, να την ανιχνεύσουμε για τα τελευταία 60 χρόνια. Τι γίνεται όμως με το σχεδιαστικό τους έργο - την όποια τους παρέμβαση στην πράξη; Με όλα όσα προηγήθηκαν δεν φάνηκε ότι υπήρξε ποτέ συγκεκριμένο προσδιοριστικό της δραστηριότητάς τους, έξω από διατυπώσεις προθέσεων με κείμενα και προφορικό λόγο. Θα έπρεπε άραγε να αρκεστούμε σε αυτό; Τι σημασία έχει, άλλωστε, το ότι η ρητορεία της εποχής, ιδίως μετά το

74, μπορεί να βοηθήσει στη συνειδητοποίηση των προβλημάτων και να κράτησε ζωντανό το αίτημα για μια καλύτερη ποιότητα ζωής, όταν γρήγορα άρχισε να αναπαράγεται αυτάρεσκα χωρίς καμιά προοπτική ουσιαστικής προσφοράς;

Η ιστορία έδειξε ότι για να επιβιώσουν οι αριστεροί, έπρεπε να παλέψουν μέσα στην αγορά, όπως όλοι οι άλλοι. Δηλαδή, παράγοντας αρχιτεκτονική που υπέθαλπε και πρόβαλε ένα μοντέλο που δεν είχε τίποτε το «αριστερό» επάνω του. Το «σύστημα» (έχουν προηγηθεί απέραντες μεταφυσικές συζητήσεις για το αν αρμόζει να χρησιμοποιούμε τον όρο «το κατεστημένο») ταυτιζόταν με το κυνήγι της προβολής, με όσα μέσα είχε καθένας στη διάθεσή του. Αν μια «καλή» δουλειά στα μεγάλα κέντρα μπορούσε να σε θρέψει για μερικά χρόνια άνετα, η πικρή αλήθεια ήταν ότι οι «προλετάριοι» των μικρών επαρχιακών κέντρων έπρεπε να διεκπεραιώνουν πολλές άδειες ταυτόχρονα. Ούτε για αυτούς πήρε ποτέ υπόσταση ο ρομαντικός μύθος της ζωής «έξω» από το σύστημα, με τους εξωραϊσμένους όρους της προβιομηχανικής παράδοσης. Ετσι αλλοτριωμένοι, δεν είχαν άλλα περιθώρια πέρα από τη λεκτική εκτόνωση, που στα τέλη της δεκαετίας του '80 είχε γίνει θλιβερά κοινότυπη.

Η ασύμφορη προσφυγή στο λόγο, γραπτό και προφορικό, οδήγησε τους αριστερούς αρχιτέκτονες σε μια ψευδαίσθηση ότι πράγματι συμμετείχαν ενεργά στη ζωή γύρω τους. Τίποτα τέτοιο όμως δε συνέβαινε: η απαραίτητη προϋπόθεση του Α. Κορρ για μια ουσιαστική επαφή με τους ανθρώπους και τα προβλήματά τους μεταφράστηκε παρεξηγημένα σε ένα αφόρητο «λαϊκισμό» που κάλυψε τα πάντα. Οπότε η υποχρέωση μεταφοράς του λόγου στην πράξη - πώς να την αποφύγουν; - είχε καταστροφικές συνέπειες, γιατί απέδειξε πως δεν είχαν τίποτε να προτείνουν που να μην έχει ήδη δοκιμαστεί «από τους άλλους» - τους αστούς που κορόιδευαν ή κατηγορούσαν ως υπαίτιους για όλα τα κακώς κείμενα του τόπου.

Χωρίς εμφανή ιδεολογική κάλυψη, αυτού του είδους η αρχιτεκτονική δεν είναι ούτε πειστικά «αριστερή» - ούτε, εννοείται, πειστικά «δεξιά» ή σύμφωνα με την τρέχουσα ορολογία, «τεχνοκρατική». Είναι αχρωμάτιστη, σύμφωνα με την πάγια τακτική της ελληνικής αρχιτεκτονικής: ως περιθωριακή, δικαιούται να απογυμνώνει κάθε πολιτισμικό «δάνειο» από το ιδεολογικό του περίβλημα και να το ενσωματώνει στον τόπο έτσι ακρωτηριασμένο, αυθαιρετώντας ως προς το περιεχόμενό του. Με αυτό τον τρόπο, η μορφή αποκτά υπερβολική βαρύτητα, αλλά και πάλι, ως απλή εικόνα.

Το κενό «είδωλο» αυτής της αρχιτεκτονικής αντανakλά την έλλειψη όχι απλά μιας ιδεολογίας αλλά *ιδεολογικής υποδομής*, άρα και την αδυναμία σύστασης ενός δια-λόγου της κοινωνίας με το έργο της αρχιτεκτονικής: ο «λαός», όπως τόσο συχνά λέγεται, δεν καταλαβαίνει «από τέτοια πράγματα». Γι' αυτό, άλλωστε, υιοθετείται τόσο πρόθυμα, αλλά και επιφανειακά, το εύπεπτο νεο-παραδοσιακό «που αρέσει» και ό,τι προσφέρεται για κατανάλωση από τα ξένα «φιγουρίνια», χωρίς να είναι σε θέση - ούτε η κοινωνία αλλά ούτε και ο αρχιτέκτονας - να εκτιμήσει ό,τι προηγήθηκε στο δάνειο, δηλαδή το ιδεολογικό υπόβαθρο που *οδήγησε* στη μορφή που προσφέρεται ως πρότυπο.⁶ Να είναι αυτή, απλά και μόνο, η υπο-

6. Βλ. Π. Τουρνικιώτη, «Η ελληνική αρχιτεκτονική στα δυσδιάκριτα όρια θεωρίας και παρόρμη-

χρωατική μοίρα του αρχιτέκτονα, που δουλεύει σε μια περιφερειακή σύγχρονη κοινωνία;

Επιστρέφοντας τώρα στα αρχικά ερωτήματα, έχω απαντήσει αν όχι άμεσα σε αυτά, τουλάχιστο σε κάποια παραπληρωματικά. Δεν είναι το οποιοδήποτε ιδεολογικό περιεχόμενο που λείπει από την ελληνική αριστερή αρχιτεκτονική - αυτό υπάρχει, μόνο που τυχαίνει να μην έχει εμφανή σχέση με το θεωρητικό λόγο που προβάλλεται ιδίως την τελευταία 15ετία με τόση αφθονία. Για να το πω αλλιώς, η ιδεολογία της αριστερής πράξης στην ελληνική αρχιτεκτονική ταυτίζεται με τη γενικότερη και σε επιβολή, «κυρίαρχη», ιδεολογία. Ο ενστερνισμός (με ιδιοποίηση) κομματιών της «αστικής» ιδεολογίας, στην προσπάθεια άρθρωσης ενός αριστερού λόγου για την αρχιτεκτονική, τελικά καταλήγει σε βάρος του. Μιλάμε πια όχι για απλή «ιδεολογική χρήση» αλλά για «ιδεολογική κατάχρηση», κάτι για το οποίο είχαν προηγουμένα κατηγορηθεί οι «εθνοκάπηλοι» του μετεμφυλιακού πατριωτισμού. Η πιο πρόσφατη μάλιστα, και ανάστροφη, ιδιοποίηση του αριστερού οπλοστάσιου από τους «άλλους»⁷ αποδεικνύει ότι η ιδεολογία μπορεί να «υπηρετήσει» διαφορετικές κατευθύνσεις σχεδόν άκοπα.

Οπότε ναι, η αριστερή αρχιτεκτονική είχε ανάγκη της αστικής ιδεολογίας για να «σταθεί στα πόδια της» μέσα στην ελληνική κοινωνία. Χωρίς βέβαια να γίνεται αυτό αντιληπτό, εξυπηρετήθηκαν έτσι οι άμεσες ανάγκες της πράξης αλλά από την άλλη μεριά, κατέρρευσε έμμεσα το αριστερό ιδεολογικό υπόβαθρο, καθώς αμφιταλαντευόταν ανάμεσα στα ίδια αδιέξοδα που συνάντησε πρώτη η «αστική» ιδεολογία. Αυτό ήταν και το τίμημα της ενσωμάτωσης στην πράξη, που είχαν διεισδυτικά μαντέψει οι αρνητές της εδώ και καιρό - μόνο που έτσι καταδικάστηκαν σε περιθωριοποίηση. Από την άλλη μεριά, για να εξηγούμαστε, το «αδιέξοδο» δεν ήταν αποτέλεσμα της αδυναμίας παρέμβασης σε μια αστική κοινωνία, γιατί υποψιαζόμαστε πως δεν έγινε καν τέτοια προσπάθεια στην πράξη.

Απομένει το γενικότερο ερώτημα, του συσχετισμού με τις πρόσφατες ραγδαίες πολιτικές εξελίξεις στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Αν μετράμε σωστά τα μηνύματα, όπως αποτυπώνονται στις διαχρονικές μετατοπίσεις της θεωρίας και της πράξης, η «κατέρρευση» του αριστερού λόγου στην ελληνική αρχιτεκτονική είχε ήδη κλείσει τον κύκλο της, πριν καν αρχίσει να ξηλώνεται το τείχος του Βερολίνου, προαναγγέλλοντας τα όσα έμελλαν να ακολουθήσουν στο εξωτερικό (αλλά και στο εσωτερικό...) αργά ή γρήγορα.

Με αυτό δεν θα θέλαμε να υπονοηθεί πως αποδίδουμε «προφητικές» ιδιότητες

σης», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 23/1989, σ. 70-77. Η ύπαρξη μιας γενικότερης «χρόνιας κρίσης της νεοελληνικής αρχιτεκτονικής» έχει επισημανθεί ήδη από το 1987 από την Ελ. Φεσσά-Εμμανουήλ με τη διευκρίνιση: «κρίση ιδεολογίας, παιδείας και κοινωνικού ρόλου των Νεοελλήνων αρχιτεκτόνων, που οξύνθηκε δραματικά τον τελευταίο καιρό». (*Η ιδεολογική κρίση της νεοελληνικής αρχιτεκτονικής 1827-1940*, Αθήνα 1987, σ. 9).

7. Αν και αναριθμητά παραδείγματα υπάρχουν στις πολιτικές εναλλαγές της τελευταίας εικοσαετίας, δεν λείπουν και τα αρχιτεκτονικά ανάλογα όπως το «επαναστατικό» σύνθημα της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ για τις νέες πόλεις που έχτισε στη Θράκη («Ο νέος τρόπος ζωής»).

σε μια περιφερειακή ιδεολογική κάλυψη. Η εξήγηση είναι πολύ πιο απλή: με το να διεκδικήσει και τελικά να αναλάβει την πρωτοβουλία μέσα στην ελληνική κοινωνία, ο αριστερός λόγος στην αρχιτεκτονική «πλήρωσε» ακριβώς την εμπλοκή του με την χρεοκοπία του. Δεν μπόρεσε να ανανεωθεί, δεν μπόρεσε να αυτονομηθεί, προβάλλοντας πειστικά το άλλο πρόσωπο της αρχιτεκτονικής ουτοπίας. Και έμεινε γαντζωμένος στο φθαρμένο είδωλο που θέλησε να αντικαταστήσει.

Χρειάζεται ένας τελευταίος λόγος. Επιστρέφοντας σε κείμενο του 1971 του Α. Κορρ, δηλαδή *μετα* το παρισινό '68, βρίσκουμε τον εξής αφορισμό: «το μάθημα του 1920-1940 δεν έγκειται στα εκπληκτικά αρχιτεκτονικά επιτεύγματα, αλλά στην ιδέα ότι δεν μπορεί να υπάρξει μια αληθινά νέα αρχιτεκτονική, μια επαναστατική αρχιτεκτονική, παρά μόνο σε συνδυασμό με μια πλήρη κοινωνική ανακατάταξη». Η θέση αυτή βασίζεται στην άποψη πως η αρχιτεκτονική είναι «εικόνα της κοινωνίας που τη δημιουργεί».⁸ Άρα εγκαταλείπεται η πιθανότητα ενός «ανοιχτού δρόμου», που είχε διατυπώσει ο ίδιος παλιότερα. Τότε, πρέπει και εμείς να πάσουμε να ελπίζουμε; Να περιμένουμε, κάπου καθισμένοι αναπαυτικά, την πλήρωση του χρόνου;

Έχει ενδιαφέρον το ότι εδώ, μιλώντας για μια «νέα» αρχιτεκτονική, αποσιωπάται ο ρόλος της πρωτοπορίας. Ίσως όμως να έπρεπε να διευρύνουμε τελικά τον ορίζοντα για να συλλάβουμε αυτή την «πρωτοποριακή» ή έστω, την «προοδευτική» αρχιτεκτονική - ως πιθανές κατηγορίες, με τις οποίες δυνητικά συνδέονται οι «αριστεροί» αρχιτέκτονες. Το μοναδικό παράδειγμα που διαθέτουμε στην Ελλάδα ως οδηγό είναι του Τάκη Ζενέτου (1926-1977). Στην περίπτωση του, η πρωτοπορία δεν βασίζεται μόνο στη σταθερή αναζήτηση του νεοτερισμού, με την καταναλωτική του έννοια, αλλά ως *προετοιμασία*, για εκείνο που οραματιζόμαστε ενώ ακόμα δεν το έχουμε. Στα λιγοστά γραπτά που άφησε, δεν «περιγράφει» τη μορφή των πραγμάτων, όπως κάνουν άλλοι, αλλά «εξηγεί» τι σημαίνει να χρησιμοποιείς εξ ανάγκης μια «πρωτόγονη δομή», προβάλλοντας στο μέλλον τη στιγμή που θα αντικατασταθεί από κάτι καλύτερο. Η αδυναμία να υλοποιήσει σήμερα το όραμά του δεν τον εμπόδισε πάντως να σχεδιάσει και να χτίσει μερικές από τις πιο «ανησυχαστικές» μορφές που είδαν ποτέ το φως στην Ελλάδα, αντίστοιχες σε μια κοινωνία που ακόμα δεν υπήρχε.

Με αυτή τη λογική, δεν είναι η αρχιτεκτονική «τίποτε άλλο παρά μια εικόνα της κοινωνίας» -στην ουσία της, μια μοιρολατρική άποψη που δίνει άφεση αμαρτιών σε όσους αδρανούν- ούτε χρειάζεται υποχρεωτικά την ύπαρξη επαναστατικής ατμόσφαιρας για να λειτουργήσει ως «κοινωνικός συμπτυκνωτής». Είναι, αντίθετα, μέρος της κοινωνικής ουτοπίας, αχώριστη από το φορέα και αποδεκτή της, εξίσου με την κοινωνία δυναμική και αέναα μεταλλασσόμενη. Και τότε, νόμιμα δικαιούται να ονομάζεται «αριστερή».

8. Α. Κορρ, «Η αρχιτεκτονική της Αριστεράς», (Architectural Design Απρ. 1972), *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 7/1973, σ. 95-96.